

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय शिक्षण

२.१ स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रमुख शिक्षण आयोग

- २.१.१ विद्यापीठ शिक्षण आयोग (१९४८-४९)
- २.१.२ माध्यमिक शिक्षण आयोग (१९५२-५३)
- २.१.३ भारतीय शिक्षण आयोग (१९६४-६६)

२.२ राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६

- २.३ राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५
- २.४ महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१०
- २.५ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९

२.१ स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रमुख शिक्षण आयोग

सुमारे दीडशे वर्षांच्या पारतंत्र्यानंतर १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देश स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय शिक्षण प्रणालीवर गांभीर्याने विचार सुरू झाला. २६ जानेवारी १९५० रोजी भारत देश संविधानाचा स्वीकार करत गणराज्य बनले. स्वतंत्र भारतीय गणराज्यामध्ये संविधानानुसार राज्यकारभारास सुरुवात झाली. १९७६ साली संविधान दुरुस्ती करून शिक्षण हा विषय समवर्ती सूचीमध्ये घेण्यात आला. समवर्ती सूचीनुसार शिक्षणाची जबाबदारी केंद्र व राज्यांवर आली. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात अनेक शिक्षण आयोग, शैक्षणिक धोरणे आणि अभ्यासक्रम आराखडा यांची निर्मिती करून त्यांच्या शिफारशींची राबवणूक करण्यात आली. यांमधील काही महत्त्वाच्या शैक्षणिक आयोगांचा, धोरणांचा, अभ्यासक्रम आराखड्यांचा आणि बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ चा अभ्यास आपण या प्रकरणामधून करणार आहोत.

२.१.१ विद्यापीठ शिक्षण आयोग (१९४८-४९)

• विद्यापीठ शिक्षण आयोगाची पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यापूर्वी या देशातील विद्यापीठे आणि महाविद्यालये यांतून भारतीय समाजरचनेस पोषक असणारा अभ्यासक्रम फारच कमी प्रमाणात शिकवला जात होता, तसेच फक्त परीक्षा घेऊन त्यातून पदव्या देण्यावरच भर दिला जात होता. अशा प्रकारे दिले जाणारे शिक्षण भारतासमोर असणारे विविध प्रश्न सोडवण्यास व देशाच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यास असमर्थ होते. उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून नवीन समाजरचना,

नवीन जीवन पद्धती यांच्या अनुषंगाने प्रगत मनुष्यबळ तयार करण्यासाठी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाची पुनर्रचना करण्याचा विचार पुढे आला.

भारत सरकारने स्वतंत्र भारतातील शिक्षणाची पुनर्रचना करण्यासाठी डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली ०४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी 'विद्यापीठ शिक्षण आयोगाची' स्थापना केली.

विद्यापीठ शिक्षण आयोगामध्ये आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्यासह एकूण दहा सदस्य होते. या आयोगाचे सचिव म्हणून श्री. निर्मल कुमार सिधान्ता यांची नियुक्ती करण्यात आलेली होती.

• विद्यापीठ शिक्षण आयोगाची प्रमुख उद्दिष्टे

- (१) भारतातील विद्यापीठ शिक्षणाची आणि संशोधनाची ध्येये व उद्दिष्टे निश्चित करणे.
- (२) विद्यापीठ अभ्यासक्रमाच्या प्रवेशाची पद्धती व पारदर्शकता टिकवण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.
- (३) विद्यापीठ शिक्षकांची अर्हता, सेवाशर्ती, वेतन आणि कार्यनिश्चिती याबाबतची रूपरेषा तयार करणे.
- (४) विद्यापीठ कार्यक्षेत्रातील विद्यार्थी, विद्यार्थी कल्याण, वसतिगृहाची सुविधा, शिस्त आणि विद्यार्थी विकासाच्या संदर्भात योग्य तरतुदी सुचवणे.
- (५) विद्यापीठे आणि विद्यापीठाच्या नियंत्रणाखालील महाविद्यालयांत अध्यापन पद्धती आणि परीक्षांचा उत्तम दर्जा टिकवण्यासंदर्भात मार्गदर्शन करणे.

● विद्यापीठ शिक्षण आयोगाच्या प्रमुख शिफारशी

- (१) उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेसाठी पदवी परीक्षा आणि मूल्यमापन यांमध्ये अखिल भारतीय स्तरावर एकसमानता असावी.
- (२) संशोधनकार्यास चालना मिळावी, म्हणून संशोधन कार्य करणाऱ्या संशोधकास शिष्यवृत्ती द्यावी.
- (३) विद्यापीठ कार्यक्षेत्रामध्ये आवश्यक आणि पुरेशा साधन सामग्रीने सुसज्ज, तसेच पुरेसे कर्मचारी असलेली महाविद्यालये स्थापन करण्यात यावीत. महाविद्यालयात पदवीपर्यंत उपस्थिती आवश्यक असावी.
- (४) विद्यापीठ शिक्षकांचे अधिव्याख्याता, प्रपाठक आणि प्राध्यापक असे तीन वर्ग असावेत. शिक्षकांच्या सेवानिवृत्तीचे वय ६० वर्षे असावे; परंतु प्राध्यापकांना ६४ वर्षापर्यंत सेवावाढीची मान्यता असावी.
- (५) प्रत्येक विद्यापीठामध्ये विद्यार्थी कल्याण सल्लागार मंडळाची स्थापना करण्यात यावी. विद्यापीठ आणि महाविद्यालयांस जोडून उत्तम दर्जाच्या वसतिगृहांची सुविधा असावी.
- (६) विद्यापीठांमधील परीक्षा पद्धतीतील उणिवा दूर करण्यासाठी प्रत्येक विद्यापीठामध्ये कायम स्वरूपाचे पूर्णवेळ परीक्षा मंडळ असावे.
- (७) वर्षभर वर्गामध्ये केलेल्या कामकाजाचे परीक्षेमधून मूल्यमापन व्हावे. पदव्युत्तर आणि व्यावसायिक शिक्षणाच्या परीक्षांमध्ये लेखी परीक्षेसोबतच मौखिक परीक्षेचा समावेश असावा. मूल्यमापनासाठी बहिःस्थ परीक्षकांची नेमणूक करण्यात यावी.
- (८) प्रत्येक विद्यापीठ आणि महाविद्यालयामध्ये सुसज्ज ग्रंथालय असावे. ग्रंथालयातील कर्मचारी प्रशिक्षित असावेत.

२.१.२ माध्यमिक शिक्षण आयोग (१९५२-५३)

● माध्यमिक शिक्षण आयोगाची पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताची सामाजिक परिस्थिती झपाट्याने बदलली; परंतु बदललेली परिस्थिती व तत्कालीन शिक्षण यांत काहीच संबंध नव्हता.

माध्यमिक शिक्षण हे सामाजिक व राजकीय परिस्थिती, तसेच राष्ट्रीय घडामोडींपासून अनभिज्ञ होते. उच्च शिक्षणात सुधारणा होण्यासाठी माध्यमिक शिक्षणात आमूलाग्र बदल करणे गरजेचे होते. त्यानुसार १९४८ साली झालेल्या केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळाच्या बैठकीमध्ये माध्यमिक शिक्षणासंदर्भात समग्र विचार करून एक स्वतंत्र आयोग स्थापन करण्यात यावा, असा प्रस्ताव मांडण्यात आला. या प्रस्तावाच्या अभ्यासासाठी भारत सरकारकडून डॉ. ताराचंद यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीची नियुक्ती करण्यात आली. या समितीने १९४९ साली आपला अहवाल केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळासमोर मांडला. या अहवालानुसार दिनांक २३ सप्टेंबर १९५२ रोजी मद्रास विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. ए. लक्ष्मणस्वामी मुदलियार यांच्या अध्यक्षतेखाली माध्यमिक शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

माध्यमिक शिक्षण आयोगामध्ये आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. मुदलियार यांच्यासह दहा सदस्य होते. प्राचार्य ए. एन. बसू यांना आयोगाचे सदस्य सचिव म्हणून नेमण्यात आले होते, तर डॉ. एस. एम. एस. चारी यांची आयोगाचे सहायक सचिव म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती.

● माध्यमिक शिक्षण आयोगाची प्रमुख उद्दिष्टे

- (१) माध्यमिक शिक्षणाचा सर्व दृष्टिकोनातून विचार करणे.
- (२) माध्यमिक शिक्षणाची पुनर्रचना व सुधारणा करणे.
- (३) माध्यमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे, व्यवस्थापन, विषयज्ञान यांचा विचार करणे.
- (४) माध्यमिक शिक्षणाचा संबंध प्राथमिक व उच्च शिक्षणाशी जोडण्याचा विचार करणे.
- (५) माध्यमिक शिक्षणाच्या समस्या विचारात घेऊन संपूर्ण देशासाठी समान माध्यमिक शिक्षण प्रणाली तयार करणे.

● माध्यमिक शिक्षण आयोगाच्या प्रमुख शिफारशी

- (१) विद्यार्थ्यांच्या आवडीनिवडीनुसार वैविध्यपूर्ण अभ्यासक्रमाची उपलब्धता करून देण्यासाठी बहुउद्देशीय शाळांची स्थापना करावी.

- (२) शासनाने सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रशिक्षित मार्गदर्शक अधिकारी आणि व्यवसाय मार्गदर्शकांची सेवा उपलब्ध करून द्यावी.
- (३) सार्वजनिक शाळा, वसतिगृहयुक्त शाळांची स्थापना करण्यात यावी.
- (४) विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक कौशल्य विकासासाठी श्रमप्रतिष्ठा वाढवणाऱ्या अभ्यासक्रमाची आखणी करण्यात यावी.
- (५) तांत्रिक आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रम निवडून ते पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन द्यावे.
- (६) विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापनासाठी परीक्षा पद्धतीचा अवलंब करावा.
- (७) माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा किंवा राज्याची प्रादेशिक भाषा असावे.
- (८) अध्यापनात कृतियुक्त व प्रायोगिक अध्यापन पद्धतीचा वापर करावा.

२.१.३ भारतीय शिक्षण आयोग (१९६४-६६)

• भारतीय शिक्षण आयोगाची पार्श्वभूमी

शिक्षणक्षेत्राचा राष्ट्रीय स्तरावर विकास साध्य करावयाचा असेल, तर संपूर्ण देशातील शिक्षणाच्या विविध स्तरांचा आणि विभागांचा एकत्रितपणे विचार होणे आवश्यक होते. याच विचारातून भारत सरकारने १४ जुलै १९६४ रोजी डॉ. दौलत सिंग कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतीय शिक्षण आयोगाची स्थापना केली.

भारतीय शिक्षण आयोगामध्ये आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. दौलत सिंग कोठारी यांच्यासह एकूण सतरा सदस्यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. श्री. जे. पी. नाईक हे या आयोगाचे सदस्य सचिव होते.

माहीत असू द्या

प्रस्तुत आयोगाच्या अहवालाचा मसुदा शिक्षणतज्ज्ञ श्री. जे. पी. नाईक यांनी अतिशय समर्पक व प्रभावी शब्दांत तयार केला. या अहवालाचे पहिले वाक्य 'भारताचे भवितव्य येथील वर्गखोल्यांमधून घडवले जात आहे.' ('The destiny of India is now being shaped in her classrooms.') हे सर्वत्र परिचित आहे.

• भारतीय शिक्षण आयोगाची प्रमुख उद्दिष्टे

- (१) शिक्षणाच्या पुनर्रचनेसंदर्भात शिफारशी सुचवणे.
- (२) शालेय प्रवेश, मूल्यमापन योजना, शिक्षणाचा स्थानिक समाजाशी संबंध, अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके यांसारख्या महत्त्वपूर्ण बाबींवर मार्गदर्शन करणे.
- (३) वर्ग अध्यापन आणि अध्यापन पद्धतीसंदर्भात दिशा निर्देश करणे.
- (४) धार्मिक व नैतिक शिक्षणासंदर्भात शिफारशी सुचवणे.
- (५) शालेय स्तरावर कार्यानुभव, समाजसेवा या विषयांच्या महत्त्वासंदर्भात मार्गदर्शन करणे.
- (६) शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावर अभ्यासपूरक उपक्रमांसंदर्भात शिफारशी करणे.

• भारतीय शिक्षण आयोगाच्या प्रमुख शिफारशी

- (१) पूर्व प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात विविध खेळ, शैक्षणिक संस्कार व क्रियात्मक उपक्रमांचा समावेश असावा.
- (२) प्राथमिक शाळेत पाठ्यपुस्तके व शालेय साहित्य मोफत द्यावे.
- (३) दर्जेदार पाठ्यपुस्तके निर्मितीसाठी स्वतंत्र व स्वायत्त यंत्रणा निर्माण करावी.
- (४) उच्च प्राथमिक स्तरावर लेखी परीक्षेसोबत तोंडी परीक्षा आणि आंतरिक मूल्यमापन असावे.
- (५) माध्यमिक शिक्षणात व्यावसायिक शिक्षणाचा भाग मोठा असावा.
- (६) माध्यमिक स्तरावर गणित आणि विज्ञान हे दोन विषय सक्तीचे असावेत.
- (७) अभ्यासक्रमामध्ये समाजसेवा, कार्यानुभव आणि कला यांचा समावेश असावा.
- (८) इयत्ता ८ ते १० वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना तीन भाषा (मातृभाषा, राष्ट्रभाषा व इंग्रजी) अवगत असाव्यात.
- (९) मूल्यमापनासाठी राज्य परीक्षा मंडळाने बाह्य परीक्षांचे मूल्यमापन करून प्रमाणपत्रे प्रदान करावीत.

- (१०) राष्ट्रीय स्तरावरील प्रमुख विद्यापीठांत शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी असावे.
- (११) विद्यापीठांमधील अभ्यासक्रमांमधून पारंपरिक पाठांतराऐवजी मौलिक विचार व मनन यांस महत्त्वाचे स्थान द्यावे.
- (१२) पदव्युत्तर अभ्यासक्रमामध्ये सामाजिक शास्त्रांना महत्त्व द्यावे.
- (१३) अध्यापनातून वर्गामध्ये प्राप्त होणारे ज्ञान व्यवहारात वापरण्याची प्रेरणा मिळावी, यासाठी अध्यापनात पाठांतराऐवजी कृतीवर भर असावा.
- (१४) धार्मिक शिक्षण हे ऐच्छिक असावे. ते शाळेच्या वेळेव्यतिरिक्त पालक आणि व्यवस्थापनाच्या अनुमतीने घेण्यास हरकत नाही.
- (१५) शालेय अभ्यासक्रमात अभ्यासपूरक उपक्रम हा महत्त्वाचा भाग असून यामध्ये बालवीर, वीरबाला, राष्ट्रीय छात्रसेना यांसारख्या उपक्रमांचा समावेश असावा.

२.२ राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६

• राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ ची पार्श्वभूमी

भारतीय शिक्षणाच्या इतिहासामध्ये १९६६ च्या भारतीय शिक्षण आयोगाचे महत्त्व अनन्यसाधारण असे आहे. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे या आयोगाने पूर्व प्राथमिक स्तरापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंतच्या शिफारशी सुचवलेल्या होत्या. भारतीय शिक्षण प्रणालीसाठी उपयुक्त असणाऱ्या या शिफारशींची काटेकोर अंमलबजावणी करण्याचा पुरेपूर प्रयत्नही झाला; परंतु भारतामधील संघराज्य शासनप्रणाली, प्रादेशिक विविधता, प्रेरणेचा अभाव, संकुचित विचारधारा यांसारख्या विविध कारणांमुळे या आयोगाच्या शिफारशी म्हणाव्या तशा अंमलात येऊ शकल्या नाहीत. यातच बदलत जाणारी जागतिक, आर्थिक आणि तांत्रिक प्रगती, या प्रगतीसोबत भारतास करावी लागणारी स्पर्धा, त्यासोबतच देशामध्ये आवश्यक असणारी लोकशाही, सामाजिक व आर्थिक समतेची रुजवणूक यांसाठी देशाला राष्ट्रीय पातळीवर एका नवीन शैक्षणिक धोरणाची आवश्यकता वाटत होती.

याच विचारधारेमधून भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी ५ जानेवारी १९८५ रोजी राष्ट्राला

उद्देशून केलेल्या भाषणात देशाला नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण देण्याचे वचन दिले. या घोषणेस अनुसरून २० ऑगस्ट १९८५ रोजी 'शैक्षणिक आव्हान : एक धोरणात्मक यथार्थदर्शन' असे शीर्षक असलेला अहवाल प्रसिद्ध करण्यात आला. याच अहवालातून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ च्या कार्यास प्रारंभ झाला. 'शिक्षण ही आजची व उद्याची एकमेवाद्वितीय अशी गुंतवणूक आहे.' हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ चे प्रमुख तत्त्व आहे.

लक्षात ठेवा

२० ऑगस्ट १९८५ रोजी प्रसिद्ध करण्यात आलेला 'शैक्षणिक आव्हान : एक धोरणात्मक यथार्थदर्शन' असे शीर्षक असलेला अहवाल एकूण चार भागांमध्ये विभागलेला होता. यामध्ये (१) शिक्षण, समाज आणि विकास, (२) शैक्षणिक विकासाचे विहंगमावलोकन, (३) समीक्षणात्मक मूल्यमापन आणि (४) शैक्षणिक पुनर्रचनाविषयक दृष्टिकोन यांचा समावेश होता.

• राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ ची प्रमुख उद्दिष्टे

- (१) शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व सौंदर्यदृष्टीतून व्यक्तिमत्त्व विकास साधण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- (२) वैज्ञानिक दृष्टिकोन व लोकशाहीवृत्तीची जोपासना करणे.
- (३) अपरिचित परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी आत्मविश्वास निर्माण करणे.
- (४) भौतिक, सामाजिक, तांत्रिक, सांस्कृतिक व आर्थिक परिस्थितीची जाणीव निर्माण करणे.
- (५) सर्वधर्मसमभाव व सामाजिक न्यायाची तत्त्वे अंगी बाणवणे.
- (६) श्रमप्रतिष्ठेबाबत निरोगी मन तयार करणे.
- (७) राष्ट्रीयत्वाची भावना आणि राष्ट्रसन्मानाकरिता स्वतः वाहून घेण्याची भावना राष्ट्रविकासाच्या दृष्टीने तयार करणे.
- (८) आंतरराष्ट्रीय सामंजस्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये मनोधारणा निर्माण करणे.
- (९) नैतिक मूल्यांची जोपासना करणे.

● **राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ ची ठळक वैशिष्ट्ये**

- (१) शिक्षणाचा समान आकृतिबंध म्हणून १०+२+३ या शैक्षणिक आकृतिबंधाचा स्वीकार करण्यात आला.
- (२) ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलामुलींसाठी मोफत व सक्तीचे शिक्षण आणि शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यावर अधिक भर देण्यात आला.
- (३) खडू फळा मोहिमेअंतर्गत प्रत्येक शाळेत किमान भौतिक सुविधा व भौतिक साधने उपलब्ध करून देण्यात आली.
- (४) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी नवोदय विद्यालये स्थापन करण्याची योजना आखली गेली.
- (५) पुढील शिक्षण घेण्याची इच्छा असूनही शिक्षणापासून वंचित विद्यार्थ्यांना पुन्हा एकदा शिक्षणाची संधी देण्यासाठी राज्यात मुक्त विद्यापीठाची स्थापना करण्याचे ठरले.
- (६) विद्यार्थ्यांच्या सर्जनात्मक लेखन व वाचन या सवयींना प्रोत्साहन देण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण, दर्जेदार व कमी किंमतीत पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात येतील असे ठरले.
- (७) प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी जिल्हानिहाय शिक्षक प्रशिक्षण संस्थेची स्थापना करण्याचे सुचवले.
- (८) दिव्यांगांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देण्यात येईल असे आश्वासन दिले गेले.
- (९) अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी खास वसतिगृहयुक्त शाळा, आश्रमशाळा यांची स्थापना करावयाचे ठरले.
- (१०) महिलांच्या प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात येईल. महिलांसाठी वेगळा अभ्यासक्रम, नोकरी व रोजगाराची तरतूद करण्याचे ठरले.
- (११) अभ्यासक्रमात कार्यानुभव आणि शारीरिक शिक्षण या विषयांस महत्त्व देण्यात येईल.
- (१२) मूल्य शिक्षणाला महत्त्व दिले जाईल असे सुचवले.

(१३) अभ्यासक्रमामध्ये खालील दहा गाभाभूत घटकांचा समावेश करण्याचे ठरले.

- भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास
- भारतीय संविधानात्मक जबाबदाऱ्या
- राष्ट्रीय अस्मिता जोपासण्यासाठी आवश्यक आशय
- भारताचा सामाईक सांस्कृतिक वारसा
- समानतावाद, धर्मनिरपेक्षता व लोकशाही
- स्त्रीपुरुष समानता
- पर्यावरणाचे संरक्षण
- सामाजिक अडसरांचे निर्मूलन
- छोट्या कुटुंब प्रमाणकाचे पालन
- वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा परिपोष

२.३ राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५

● **राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ ची पार्श्वभूमी**

आधुनिक समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या जडणघडणीत शिक्षणाचे स्थान महत्त्वाचे आहे. भारतात विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून शासनप्रणीत शिक्षणविषयक घडामोडींना प्रचंड वेग आला. जीवनाभिमुख शिक्षण, कृतियुक्त शिक्षण, बालकेंद्रित अध्यापन, ज्ञानरचनावादी शिक्षण, सर्वसमावेशित शिक्षण या संबंधित महत्त्वाच्या विषयांकरिता एक निश्चित आराखडा तयार करण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेच्या (NCERT) कार्यकारी समितीने दि. १४ व १९ जुलै २००४ रोजी झालेल्या बैठकीमध्ये राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्याची पुनर्रचना करण्याचा निर्णय घेतला.

● **राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ ची प्रमुख तत्त्वे**

- (१) ज्ञान शाळेबाहेरील जगाशी जोडणे.
- (२) घोकंपट्टीतून शिक्षणाची सोडवणूक करणे.
- (३) शिक्षण पाठ्यपुस्तककेंद्रित न राहता मुलांच्या सर्वांगीण वाढीसाठी त्याचा उपयोग होणे.
- (४) परीक्षा जास्त लवचीक करून त्यांना वर्गातील जीवनाशी एकात्म करणे.

● राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ मध्ये
सांगितलेली शिक्षणाची ध्येये

- (१) कृती व विचारांचे स्वातंत्र्य असणे.
- (२) इतरांच्या भावना व स्वास्थ्य या विषयीची संवेदनशीलता असणे.
- (३) नव्या परिस्थितीला लवचीक व सजगपणे प्रतिसाद देण्यास शिकणे.
- (४) लोकशाही प्रक्रियांमध्ये सहभागी होण्याची मनोभूमिका असणे.
- (५) आर्थिक प्रक्रिया व सामाजिक बदल यामध्ये कार्य करण्याची व योगदान देण्याची कुवत असणे.

● राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ चे स्वरूप

- (१) प्रकरण १ : दृष्टिकोन - यात शिक्षणासंबंधीची मार्गदर्शक तत्त्वे, गुणवत्तेचे पैलू, शिक्षणाचा सामाजिक संदर्भ, शिक्षणाची उद्दिष्टे यांची गरज सांगितली आहे.
- (२) प्रकरण २ : शिकणे आणि ज्ञान - यात ज्ञानाचे स्वरूप व शिकण्यासाठी मुले कोणत्या पद्धती वापरतात याची चर्चा केलेली आहे.
- (३) प्रकरण ३ : अभ्यासक्रमाची क्षेत्रे - शालेय स्तर आणि मूल्यांकन - यात अभ्यासक्रमाची क्षेत्रे व शालेय विषयांच्या पुनर्संकल्पनात्मक मांडणीची गरज व अभ्यासक्रमाच्या विविध क्षेत्रांबाबतच्या शिफारशी सांगितल्या आहेत.
- (४) प्रकरण ४ : शाळा आणि वर्गातील वातावरण - यात शालेय संस्कृतीची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी संसाधनांची गरज सांगितली आहे.
- (५) प्रकरण ५ : व्यवस्थात्मक सुधारणा - यात मूल स्वतः ज्ञानाची रचना करू शकेल, अशा प्रकारे मुलांच्या वर्गातील अनुभवांचे संघटन करण्याच्या दृष्टीने आपल्या शालेय संरचनेत भरीव व्यवस्थात्मक सुधारणांची गरज, तसेच परीक्षा पद्धतीमधील सुधारणा यांवर भर आहे.

इंटरनेट माझा मित्र

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ <http://epathshala.nic.in/hi/programmes/national-curriculum-frameworks/ncf-2005> या लिंकच्या आधारे मिळवा व त्यातील प्रकरण २ अभ्यासा.

२.४ महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१०

● महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० ची पार्श्वभूमी

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ जेव्हा प्रसारित करण्यात आला, तेव्हा असे सुचवले गेले, की या आराखड्यात नमूद केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार प्रत्येक राज्याने आपापल्या स्थानिक गरजा व भिन्न परिस्थिती लक्षात घेऊन राज्यस्तरीय अभ्यासक्रम आराखडे तयार करावेत. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्यात २४ एप्रिल २००९ रोजी महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई येथे झालेल्या सभेत अभ्यासक्रम पुनर्रचनेची कार्यवाही सुरू करण्याचे ठरवण्यात आले आणि शिक्षणतज्ज्ञांचे वेगवेगळे अभ्यासगट स्थापन करण्यात येऊन आराखडा, मसुद्याचे काम सुरू झाले. प्रस्तुत आराखड्यास दिनांक १२ ऑक्टोबर २०११ रोजी महाराष्ट्र शासनाची मान्यता मिळाली. सदर अभ्यासक्रम आराखडा हा महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० या नावाने ओळखण्यात येतो.

● महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० ची प्रमुख तत्त्वे

- (१) प्रत्येक मूल महत्त्वाचे आहे. प्रत्येक मुलाला शाळेत आणावे, रमवावे, टिकवावे व त्याला उत्तम शिक्षण मिळावे.
- (२) विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासाइतकाच सामाजिक, भावनिक आणि क्रियात्मक अंगाचा विकासही महत्त्वाचा आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याला या विकासाची संधी मिळाली पाहिजे.
- (३) प्रत्येक मुलाला त्याच्या आवडीचे, त्याचा आत्मविश्वास वाढवणारे आणि त्याचे जीवन समृद्ध करेल असे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आपुलकीच्या व आनंददायी वातावरणात मिळायला हवे.
- (४) केवळ नेमलेला अभ्यासक्रम पूर्ण करणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट नव्हे, तर प्रत्येक विद्यार्थ्याला अध्ययन विषयाच्या प्रभुत्व पातळीपर्यंत जाण्यासाठी सक्षम बनवणे महत्त्वाचे असावे.

- (५) विद्यार्थी, शिक्षक, पालक यांचे एकमेकांशी असणारे नाते विश्वास, आदर, आपुलकी आणि सहकार्याचे असावे.
- (६) शिक्षण व्यवस्थेतील प्रत्येक घटक विश्वासाह व दर्जेदार असावा.

● **महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० ची प्रमुख वैशिष्ट्ये**

- (१) प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक अशा सर्व स्तरांवरील शालेय शिक्षणासाठी राज्यात प्रथमच सलग अभ्यासक्रम आराखडा तयार करण्यात आला होता.
- (२) अभ्यासक्रमातील अनावश्यक माहितीचे ओझे कमी करून अध्ययन कौशल्य वाढवण्यावर भर होता.
- (३) अभ्यासक्रम व अध्यापनामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यावर भर होता.
- (४) सर्व माध्यमांच्या शाळेमध्ये मातृभाषेस महत्त्व, मराठीच्या विविध बोलीभाषांचा शालेय अभ्यासक्रमात समावेश करण्यावर भर होता.
- (५) कला व क्रीडा कौशल्यांच्या विकासावर भर होता.
- (६) उच्च माध्यमिक स्तरावर उपयोजित अभ्यासक्रमावर भर होता.
- (७) प्रत्येक विषयात प्रात्यक्षिक कार्य, प्रकल्प यांसारख्या कृतिप्रधान स्वयंअध्ययन तंत्रांवर भर होता.
- (८) लहान बालकांच्या निकोप वाढ व आरोग्यदायी सवयींच्या विकासासाठी ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांसाठी पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची तरतूद करण्यावर भर होता.
- (९) आजीवन शिक्षणाच्या माध्यमातून जीवन कौशल्य विकासावर भर होता.
- (१०) शिक्षणातील विषमता दूर करण्यासाठी सर्वसमावेशक शिक्षण प्रणालीच्या विकासावर भर होता.

- (११) विज्ञान विषयात प्राथमिक स्तरापासून कृषिविज्ञान व तंत्रज्ञान विषयाचा समावेश करण्यावर भर होता.
- (१२) राज्यस्तरीय शैक्षणिक संस्थांचे सक्षमीकरण व आधुनिकीकरणावर भर होता.
- (१३) शारीरिक शिक्षण अनिवार्य करण्यावर भर होता.
- (१४) इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत सामाजिक शास्त्रे, कला हे विषय मराठीतून शिकण्याची ऐच्छिक तरतूद होती.
- (१५) शाळांचे विशिष्ट कालावधीनंतर मूल्यमापन करण्यावर भर होता.

२.५ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९

● **पार्श्वभूमी**

भारतीय संविधानाच्या कलम ४५ मध्ये आणि आजपर्यंत भारत सरकारकडून नेमल्या गेलेल्या अनेक समित्या, आयोग आणि शैक्षणिक धोरणे या सर्वांमधून प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणावर भर देण्यात आला. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलामुलींसाठी मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची आखणी करण्यात आली; परंतु भारतीय संविधानातील कलम ४५ हे सर्व राज्यांसाठी मार्गदर्शक तत्त्व असल्यामुळे राज्यांमध्ये सार्वत्रिक शिक्षणाच्या अंमलबजावणीत भिन्नता होती, त्यामुळे संपूर्ण देशभरातून प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामध्ये एकसूत्रता आणावयाची असेल, तर त्या संदर्भात कायदा करणे क्रमप्राप्त होते. यातच १९९० साली सर्वोच्च न्यायालयाने आदेश दिला, की प्राथमिक शिक्षण हा बालकाचा हक्क आहे, त्यामुळे भारतीय संविधानात बदल होणे अपेक्षित होते. यातूनच भारतीय संविधानात कलम २१(अ)चा अंतर्भाव करण्यात आला. सदर बदलामुळे शिक्षणाचा समावेश बालकाच्या मूलभूत हक्कात समाविष्ट झाला. या अधिनियमास २० ऑगस्ट २००९ रोजी राष्ट्रपतींची अंतिम मंजूरी मिळाली. १ एप्रिल २०१० पासून हा कायदा संपूर्ण देशभर लागू झाला.

● प्रमुख तरतुदी

- (१) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ नुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील बालकांस मोफत व सक्तीचे शिक्षण मिळण्याचा अधिकार मिळाला आहे.
- (२) या अधिनियमानुसार शिक्षणाच्या बाबतीत केंद्रशासन, राज्यशासन, मातापिता, पालक यांची कर्तव्ये स्पष्ट केलेली आहेत.
- (३) प्रस्तुत अधिनियमातून शिक्षणासाठीची शाळेची जबाबदारी, विद्यार्थ्यांचे शाळा प्रवेशाचे वय, शाळा प्रवेशाची नियमावली, बालकांच्या मूल्यमापनाचे निकष, बालकांना देण्यात येणारी शिक्षा, शिक्षकांची कर्तव्ये, शाळेसाठीची मानके आणि शालेय विकास योजना या संबंधीची नियमावली व कायद्याच्या तरतुदी स्पष्ट केलेल्या आहेत.
- (४) सदर वरील अधिनियमामध्ये प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करेपर्यंत कोणत्याही बालकाला त्याच वर्गात ठेवणे, शाळेतून काढून टाकणे अथवा मंडळामार्फत घेतल्या जाणाऱ्या परीक्षेस उत्तीर्ण होण्याची सक्ती करणे यांस मनाई करण्यात आलेली आहे.
- (५) शाळेतून गळती झालेल्या बालकांना त्यांच्या समवयस्क मित्रांबरोबर शिक्षण घेण्यासाठी विशेष तरतूद आहे.
- (६) खासगी शाळांमध्ये गरीब कुटुंबातील बालकांसाठी २५ टक्के जागा राखीव ठेवणे बंधनकारक आहे.
- (७) सरकारी किंवा खासगी शाळांमध्ये प्रवेशासाठी बालक अथवा पालकांची मुलाखत, डोनेशन अथवा कॅपिटेशन फी आकारण्यास मनाई करण्यात आली आहे.
- (८) परिसरातून शिक्षणाची आवश्यकता असणारी बालके शोधणे व त्यांना शाळेत प्रवेशित करून घेणे, यासाठी सर्वेक्षण करण्याची तरतूद नमूद करण्यात आली आहे.

(९) या अधिनियमान्वये केंद्र सरकारमार्फत उत्तम वित्तीय साहाय्य देण्याबरोबरच राज्यशासन व स्थानिक स्वराज्य संस्थेवर अंमलबजावणीची जबाबदारी सोपवलेली आहे.

(१०) इयत्ता १ ली ते ८ वीपर्यंत विषयनिहाय अध्ययन निष्पत्ती निश्चित करून त्या साध्य झाल्या किंवा नाही याच्या मूल्यमापनासाठी सातत्यपूर्ण सर्वेक्षण मूल्यमापनाची तरतूद सुचवण्यात आलेली आहे.

शालेय प्राथमिक शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांचा शालेय प्रवेश, उपस्थिती आणि अभ्यासक्रम पूर्ण करणे याची जबाबदारी शासनाकडे सोपवणारा हा जगातील अशा प्रकारचा पहिलाच अधिनियम आहे. इतर देशांमध्ये बालकांच्या शिक्षणाची जबाबदारी पालकांवर असते.

इंटरनेट माझा मित्र

इंटरनेटच्या आधारे अधिक माहितीसाठी बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ मिळवा व अभ्यासा.

चर्चा करा

- (अ) १९८६ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि आता नव्याने आलेले २०१९ चे शैक्षणिक धोरण यावर वर्गात तौलनिक चर्चा घडवून आणा.
- (ब) २००५ चा राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा आणि २०१० चा महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा यांतील साम्य व भेदावर चर्चा करा.
- (क) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ मधील तरतुदींची तपशीलवार चर्चा करा.
- (ड) माध्यमिक शिक्षण आयोग (मुदलियार आयोग) व भारतीय शिक्षण आयोग (कोठारी आयोग) यांमध्ये सांगितलेल्या माध्यमिक शिक्षणासंबंधीच्या शिफारशींवर चर्चा करा.

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून पूर्ण विधाने पुन्हा लिहा.

- (१) 'भारताचे भवितव्य येथील वर्गखोल्यांमधून घडवले जात आहे.' असे मध्ये सांगितले आहे.
 (अ) विद्यापीठ शिक्षण आयोग
 (ब) माध्यमिक शिक्षण आयोग
 (क) भारतीय शिक्षण आयोग
 (ड) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६
- (२) नवोदय विद्यालयाची स्थापना च्या अन्वये करण्यात आली.
 (अ) विद्यापीठ शिक्षण आयोग
 (ब) माध्यमिक शिक्षण आयोग
 (क) भारतीय शिक्षण आयोग
 (ड) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६
- (३) गाभाभूत घटकांत या घटकाचा समावेश होत नाही.
 (अ) छोट्या कुटुंब प्रमाणकाचे पालन
 (ब) नीटनेटकेपणा
 (क) पर्यावरणाचे संरक्षण
 (ड) स्त्रीपुरुष समानता
- (४) 'शिक्षण ही आजची व उद्याची एकमेवाद्वितीय अशी गुंतवणूक आहे.' हे चे प्रमुख तत्त्व आहे.
 (अ) माध्यमिक शिक्षण आयोग
 (ब) विद्यापीठ शिक्षण आयोग
 (क) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६
 (ड) भारतीय शिक्षण आयोग

(ब) स्तंभ 'अ' आणि स्तंभ 'ब' यांतील योग्य सहसंबंध ओळखा व जोड्या जुळवा.

स्तंभ 'अ'	स्तंभ 'ब'
(१) विद्यापीठ शिक्षण आयोग	(अ) २०१०
(२) माध्यमिक शिक्षण आयोग	(ब) १९६४
(३) भारतीय शिक्षण आयोग	(क) १९४८
(४) राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा	(ड) १९५२
(५) राज्य अभ्यासक्रम आराखडा	(इ) २००५

(क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) विद्यापीठ शिक्षण आयोगाचे अध्यक्ष कोण होते?
 (२) भारतीय शिक्षण आयोगाच्या अहवालाचा मसुदा कोणी तयार केला?
 (३) १०+२+३ या शैक्षणिक आकृतिबंधाचा स्वीकार केव्हापासून करण्यात आला?
 (४) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ अन्वये कोणत्या वयोगटातील बालकांसाठी शिक्षण मोफत व सक्तीचे केलेले आहे?

प्र.२ खालील विधानांबाबत तुमचे मत नोंदवा.

- (१) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ अन्वये प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यास नक्कीच मदत होईल.
 (२) शालेय किंवा विद्यापीठीय शिक्षणातून प्राप्त ज्ञानाचा उपयोग व्यावहारिक जीवनात होणे आवश्यक आहे.
 (३) भारतीय शिक्षण आयोग पूर्व प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंतच्या समग्रतेचा विचार करते.

प्र.३ टिपा लिहा.

- (१) महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० ची वैशिष्ट्ये
 (२) माध्यमिक शिक्षण आयोगाने सुचवलेल्या प्रमुख शिफारशी
 (३) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ ची वैशिष्ट्ये

प्र.४ खालील बाबींवर प्रत्येकी ५० ते ८० शब्दांत उत्तरे लिहा.

- (१) राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ मध्ये सांगितलेली शिक्षणाची ध्येये
 (२) १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची उद्दिष्टे
 (३) महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० ची प्रमुख तत्त्वे

प्र.५ खालील प्रश्नांची प्रत्येकी १०० ते १५० शब्दांत उत्तरे लिहा.

- (१) भारतीय शिक्षण आयोगाची उद्दिष्टे स्पष्ट करा.
 (२) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ मधील प्रमुख तरतुदी लिहा.
 (३) १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात सांगितलेल्या गाभाभूत घटकांचे तुमच्या जीवनातील महत्त्व लिहा.

